

חפירות המנזר ליד שער העליה¹

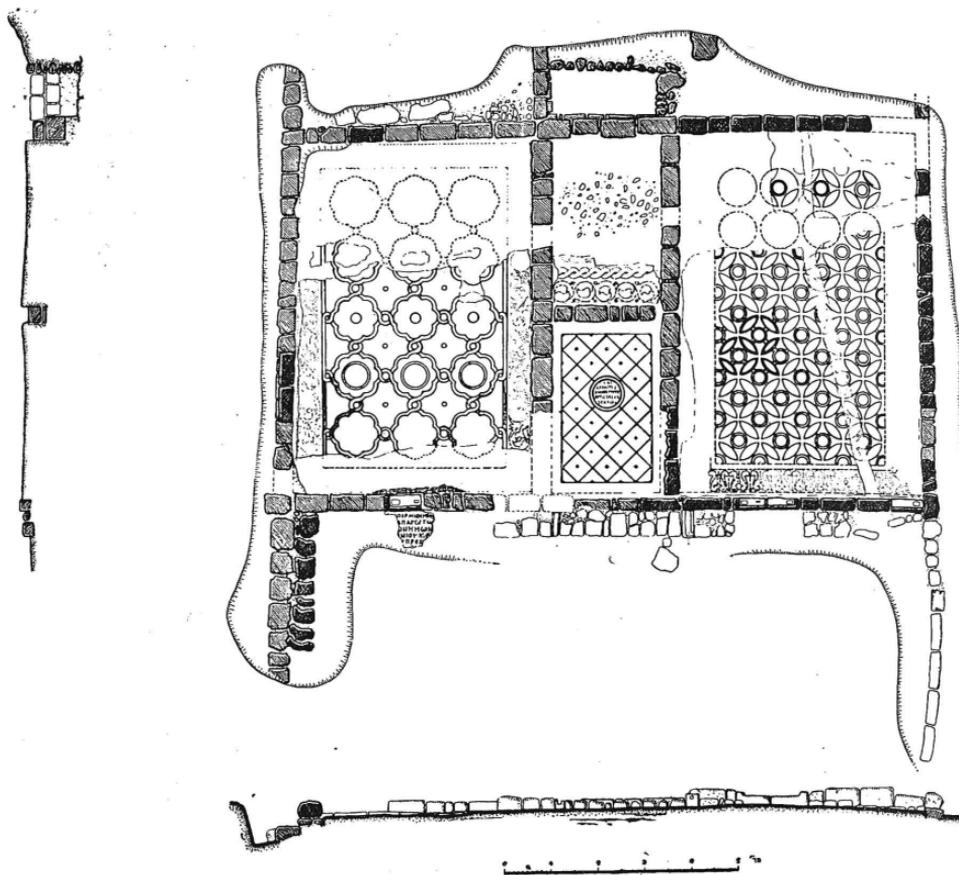
מאת

משה דותן

הבניין. בחודש מארס 1951 נחשפו על-ידי מחלקת העתיקות של ממשלת ישראל שרידי בניין גדול, המרוחק כמה מאות מ' לדרום-מזרח מתל א-סמך, שהוא כנראה שקמונה העתיקה². נחשף רק הצד המערבי של הבניין, לפי שחלקו המזרחי נהרס קודם-לכן אגב סלילת הכביש הראשי חיפה-תל-אביב. נזק רב נגרם גם לחלקו המערבי של הבניין אגב עבודות-פיתוח שונות, שעה שנהרסו חלקים של רצפות-פסיפס. היסודות שנשתמרו מספיקים בידנו להבחין בתוכנית הבניין הערוך ממערב למזרח בקירוב: אולם-התווך הצר, המחולק במחיצה לשניים, שני אולמות חיציניים מוארכים—סטראות, וחצר (?) רוחבית ממערב לבניין (ציור 1). אף נשתמרו שרידי יסודות אחרים, המעידים שהבנין היה משוך הלאה מזרחה, אלא שנהרס במקום זה (כאמור לעיל) אגב סלילת הכביש. שתי הסטראות מלבניות הן; אורכן 8 מ' ורוחבן כ-5 מ'. לסטרה הדרומית שתי כניסות מן החצה, ובצפונית שבהן שתי אבני-סף עם פותות לצירים ולבריה, המעידים על דלת של דפיים שהיתה כאן. בסטרה זו נשתמרה רצפת-פסיפס כתיקונה. לסטרה הצפונית רק כניסה אחת מצד החצר, וממנה נשתמרה אבן אחת של מחצית הסף השייכת לדלת של דפיים, ובה פותת הציר וגומת הבריה. הפסיפס של סטרה זו נשתמר במידה פחותה משל הפסיפס שבסטרה הדרומית.

(1) דו"ח זה מתפרסם כאן ברשותו האדיבה של מנהל מחלקת העתיקות.

(2) לגילוי הבניין הביאה הנחת צינור מים במקום. זריותם ושקידתם של נאמני מחלקת העתיקות ה"ה דובי, פרנקל וורשנר הועילה למנוע נזק גדול לבניין. תודתי נתונה להם, גם לראש עיריית חיפה ולמחלקת המים שלה, שסייעו בחפירה ע"י הקצבת ימי העבודה הדרושים. הפסיפסים, שקצתם הוצאו ממקום החפירה ברשות מחלקת העתיקות, נמצאים עתה במוזיאון העירוני בחיפה. על שקמונה ויהיה עם תל א-סמך ע"י F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II, Paris, 1938, p. 472.

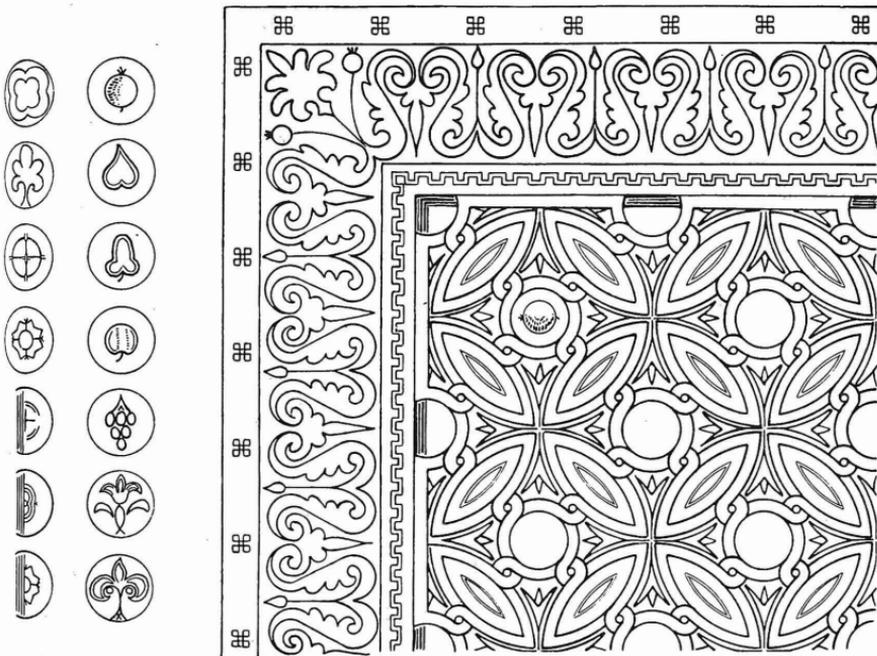

ציור 1

א. הירם

אולם-התווך שאורכו שווה לאורכן של הסטראות, רוחבו מגיע ל-2.35 מ' בלבד. האולם חולק במחיצת-אבן לשניים; לא נשתמר כל מעבר בין שני החדרים או בינם לבין הסטראות; אין ספק שהיו מעברים כאלה קיימים, אלא שהיסודות לא נשתמרו כאן אלא כדי גובה מועט, ועמם נעלמו עקבות המעברים. רצפת-הפסיפס שבחדר המערבי נשתמרה יפה, ובה כתובת; כנגד זה נהרס חלק ניכר של הפסיפס שבחדר המזרחי. יסודות הבניין כולו נשתמרו בגובה של נדבך אחד או שניים. הם היו בנויים טור יחיד (חוץ מן הקיר הצפוני של החצר) של אבני-גיר מסותתות, השונות זו מזו בגודלן; רבות מהן אורכן 70 ס"מ, רוחבן 30 ס"מ, ועוביין 30 ס"מ. אבני הנדבך התחתון רחבות במקצת מן העליונות, והאבנים הונחו במלט של טיט. רוחב היסודות של הקירות הפנימיים, בדומה לחיצוניים, אינו מרובה

על 30 ס"מ, וזה גם שיעור הרווח שבין שולי רצפות-הפסיפס של החדרים השכנים; לא היה כאן מקום להעמיד בסיסי עמודים, וקרוב לוודאי ששתי הסטראות היו מובדלות מאולם-התווך בקירות שעליהם הושתת הגג. הנחה זו מוציאה את האפשרות ששימש הבניין ככנסייה. בתוכנית הכנסייה הרגילה בארץ בתקופה הביזאנטית — הבאסיליקי — אולם-התווך הוא המרכז הפתוח לשתי הסטראות, ועמודים מסייעים בנשיאת משא התקרה והגג⁽³⁾. יש להניח, שבשביל שייכנס האור לשני החדרים של אולם-התווך צריכים היו להגביה את קירותיו של אולם זה ולקבוע בהם חלונות (clerestory). הגג המשופע היה מקורה רעפים, כעדותם הברורה של מאות חלקי רעפים שנמצאו בחפירה.

ציור 2

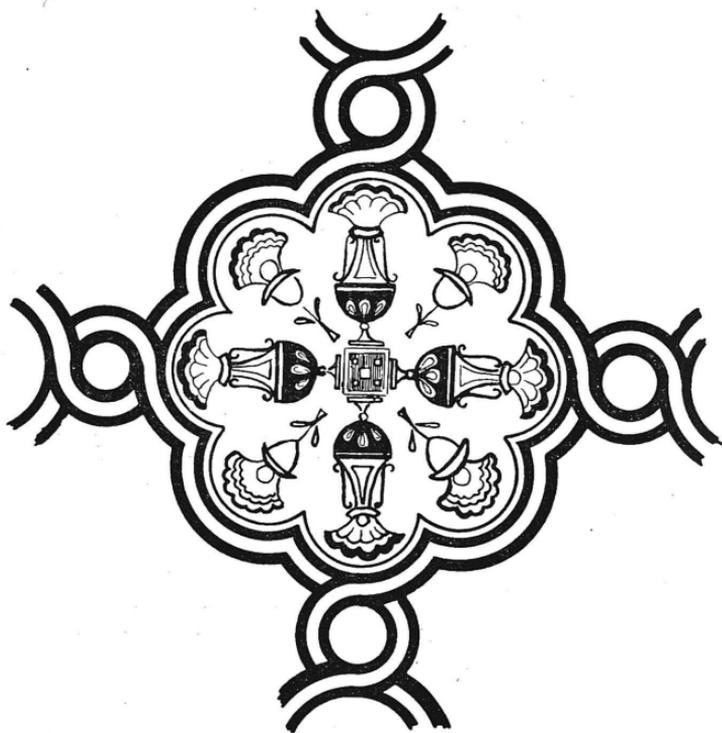
הפסיפס

שדה הפסיפס בסטרה הדרומית מורכב ממעגלים משולבים (4) החותכים זה את זה ועושים על-ידי כך ארבע אליפסות בתוך כל מעגל⁽⁴⁾

J. W. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, London, ע' למשל (3) 1941, p. 57 ff.

Mosaic Pavements in Palestine, QDAP II לפני החלוקה של מ. אבייונה (4) (1933), p. 136 ff.

(ציור 2). בכל שורה שלרוחב השדה ארבעה מעגלים שלמים, או שלושה מעגלים שלמים ושני חצאים; בכל שורה שלאורך השדה שבעה מעגלים שלמים ומחצית המעגל. במרכזו של כל מעגל, שקוטרו כ-90 ס"מ, בא מעגל קטן הנהווה על-ידי קווים משולבים המתקשרים לאליפסות, ובו דגם, שעל הרוב הוא ציורו של צמח: רימון, קיסוס, אתרוג (?), תפוח, אשכול ענבים (לוח י', 1). שני מיני תימורות מסוגננות, פרח החבצלת (פלר דה לים), ופרח הוורד (?) עם צלב במרכזו. שאר הדגמים הם: מעגלים חד-מרכזיים עם צלב וכוכב מתומן שצלב בתוכו (כלילור?). השדה מוקף שוליים המתחלקים לשלוש רצועות: ברצועה חיצונית דגם צלבון ("crosslet D"); בתיכונה תימורות ושוכות (אקנתוס) מסוגננות עם דגם צמחי בין עלי השוכה; בפנימית דגם מיאנדר (לוח י', 2). בסטרה הדרומית ובסטרה הצפונית שיעורן של אבני הפסיפס אינו מרובה על 1 ס"מ²; הדגמים עשויים על רקע לבן בשבעה צבעים: צהוב, חום, ורוד, אדום, ירוק, אפור-כחלחל ושחור.

ציור 3

שרטט י. לייבוויץ

שדה הפסיפס שבסטרה הצפונית מורכב מעגלים, שבהיקפו של כל אחד מהם שמונה קטעי מעגל (1 J 5) (ציור 3). בכל שורה שלאורכו של השדה חמישה מעגלים, ובכל שורה שלרוחבו שלושה. המעגלים האלה מתקשרים זה בזה ע"י תשליב בארבעה מקומות, ושטחי-הביניים ממולאים דגמים. אנו יודעים את הדגמים של ארבע שורות בלבד: בשורה א' נראים ארבעה גביעים היוצאים ממרכז (קרני שפע), ומתוך כל אחד מהם יוצא עלה שוכה; בין העלים דגמים צמחיים אחרים. בשורה ב' בא בשני המעגלים החיצוניים זוג ציפורים (ש'ן), ובמעגל המרכזי זוג יונים. בין זוגות הציפורים חוצץ פרח או עץ. בשורה ג' בא בתוך המעגלים דגם צמחי, ובשורה ד' נראה דגם אגרטל, וממנו יוצא פרח. בין האגרטלים דגם צמחי. בשטחי הביניים בא דגם צמחי אחר (לוח ט', 1-2).

הפסיפס שבחדר המערבי של אולם-התווך גס יותר (18 מ"מ כל אבן) ועשוי שני צבעים בלבד, שחור ואדום. הדגם הפשוט עשוי רשת מעוינים ובתוכו מעוין קטן (HI). השדה מוקף מסגרת שחורה. קצת למזרח ממרכז הרצפה כתובת יוונית בתוך מעגל כפול. בחדר המזרחי של אולם-התווך נשתמרו שולי הפסיפס. ורק מעט מן השדה. בשורה החיצונית של השוליים בא דגם עלים ובשנייה תשליב (guilloche). לפי מה שנשתמר מן השדה נראה, שהיו בו עיטורים צמחיים. הפסיפס בחצר מקוטע ביותר; אבניו גדולות, 2-3 ס"מ. ניתן להבחין בדגם מעוין ורשת; לפני הכניסה לסטרה הצפונית כתובת יוונית מקוטעת.

כתובת א' (לוח י', 3).

"זה מקום	+ O TOILOS /
של הימים	OY TOC TON /
המאושרים"	KALON HME /
	PON ECT /
	IN +

הכתובת מכוונת למערב, וגודל אותיותיה הוא כ־10 ס"מ.

הלשון $\eta\ \alpha\lambda\lambda\eta\ \eta\ \mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$ אינו רגיל, ועד כמה שידוע למחבר אינו בא בשום כתובת שנמצאה בארץ-ישראל; אף אין הוא בא לא בתרגום השבעים ולא בברית החדשה, ולפיכך אי אפשר לתרגמו בלשון יום-טוב

(מועד) העברי, כפי שמתקבל על הדעת לכאורה. את שימושו העיקריים של *ἡ καλὴ ἡμέρα* ἢ *אסף פ. רוזנטל*⁶, אגב דיונו על המושג "יום טוב". אנו למדים שם על מציאותו של לשון זה בפאפירוסים מצריים, כגון "ἡμέραν καλὴν ἤγαγον". מתוך שימושו של לשון זה באינבוקאציה לאלה איסיס שבפאפירוס מאויכסירינכוס כתבולת ל-*πανήγυρις* מסיק פרייסיגקה (מחבר המילון לפאפירוסים יווניים) כי *ἡ καλὴ ἡμέρα* ἢ הוא *Festtag* (7). לכלל דעה אחרת הגיעו Grenfell—Hunt, מהדירי הפאפירוסים שבהם בא הלשון הנידון, והם מתרגמים אותו "joyous days of plenty" או "lucky days". ונראה שהדין עמהם שכן נרמזת משמעות דומה בכחובת שנמצאה בדורה-אכרופוס⁸, שנאמר שם: *Εἰς Ζεὺς Σέραπιδος καλὴν ἡμέραν*, ברור שכאן הכוונה ליום שנתברך מזלו, והוא שרוי בהשגחת של האל סרפיס.

אף שתי הכתובות שנמצאו בחוורן על משקופי דלתות בליווי צלבים מורות על משמעות דומה:

*Εἰς καλὰς ἡμέρας*⁹

*Ἐς καλὰς ἐμήρας*¹⁰

מגלי הכחובות מתרגמים "For happy days" והם מייחסים ללשון זה גם סגולה של שמירה והגנה, לפי שהוא מלווה צלבים. רוזנטאל מביא במאמרו¹¹ כמה וכמה דוגמאות של שימוש בלשון *ἡ καλὴ ἡμέρα* בספרות האסטרולוגית, כגון *ἐν καλῇ ὥρᾳ καὶ ἐν καλῇ ἡμέρᾳ*, שאפשר פירושו: "בשעה טובה ומוצלחת". מתוך כל ההקבלות האלו ברור, שהכוונה

(6) *HUCA XVIII* (1944) p. 171 ff. אני חייב תודה לאב Couroyer, מביה"ס

המקראי בירושלים על שהפנה את דעתי למאמר זה.

(7) ע"י שם, הע' 65.

(8) ע"י שם, הע' 69.

(9) Dussaud et Macler, *Mission dans les regions désertiques de la Syrie Moyenne*, Paris, 1903, p. 259, no. 55.

(10) *Syria, Princeton University Archaeological Expedition to Syria*, III, Greek and Latin Inscriptions. Section A. Southern Syria. Leyden, 1907, pp. 102—103, No. 175;

(11) ע"י *HUCA XVIII* (1944) הערות 75, 77—79.

של כתובתנו היא לימים המאושרים, שבילו כאן בני המקום, והצלבים שבה כוונתם, כנראה, לומר שבילו אותם בסימן הצלב.

כתובת ב' (לוח י', 4):

ΥΠΕΡ ΜΝΜΗΣ Κ [ὑπὲρ μν(ῆ) μης κ(αί)]
ΑΠΑΥΣ ΚΤΩ [κ(αί)] ἄ(να) παύσ(εως)κ(αί)τω [ν
ἄμαρτι — ?

ΩΝ ΗΜΩΝ [ὧν ἡμῶν [Eὐγγε? או [°Αντο?

ΝΙΟΥ Κ [νίου κ(αί)] [

Κ ΠΡΕΣ [κ(αί) πρεσ(βυτέρου)] [

ותרגומה: "לזכרם, מנוחתם ו..... / של החוטאים? אבגניוס (או
אנטוניוס) ו..... והכומר

זוהי כתובת-זכרון רגילה¹²). מאחר שלא ידוע לנו ממקורות אחרים

כל שם הקשור בשקמונה, אי אפשר לזהות את השם הבא בכתובת.

כבר אמרנו לעיל, שלפי מבנהו אי אפשר ששימש בניין זה לכנסייה,

וכנראה לפנינו חלק של מנזר. לפני עשר שנים ויותר נמצאו מעבר לכביש

הראשי בריחוק מועט מן הבניין שלנו שרידי כנסייה, ובה דגמי פסיפס הדומים

לפסיפס המנזר. אין ספק, שיש שייכות בין שני הבניינים האלה. לעניין

תאריך הבניין נראה, שיש לייחסו למאה הו', גם לפי הכתב וגם לפי פסיפסי

הרצפה האופייניים למאה זו. שברי כלי-חרס מרובים ומטבעות אחדות

שנמצאו בחפירה ובסביבתה שייכים למאות הה'—הו' לסה"נ. מכלי-החרס יש

להזכיר במיוחד שבר קערה עם טביעת דמותו של קדוש, שבידו האחת מקל

ובשנייה צלב. (לוח י', 5) זהו מטיב הידוע בתקופה הביזאנטית¹³).

החרסים המרובים, המטבעות, רצפות-פסיפס ושרידי בנייה אחרים,

הנמצאים בשטח נרחב מסביב לתל א—סמך מעידים, שלא היה המנזר

אלא אחד מן הבניינים המרובים של העיר שקמונה, שהתפשטה בתקופה

הביזאנטית על שטח רחב מאוד, הרחק מעבר לתל עצמו¹⁴).

¹² הזוה, למשל SWP III, p. 85.

¹³ למשל F. A. Waagé, *Antioch on-the-Orontes*, IV, Part I,

Ceramics and Islamic Coins, Princeton, 1948, figs. 31; 32, 1.

¹⁴ בשנות הארבעים נחשף פסיפס ממזרחו של המנזר ע"י מחלקת העתיקות של ממשלת